

С. П. СОНЬКО

ГЕОГРАФІЧНІ ЗНАННЯ В ЕКОНОМІЧНОМУ ВУЗІ

Від редакції. Продовжуючи дискусію, що її викликала стаття професора І. Г. Черваньова в Українському географічному журналі [10], читачеві пропонується оптимістична відповідь на запитання: де знаходиться географія сьогодні, як можна відродити принаймні економічну географію, за якою програмою викладати географічні знання в економічному вузі.

Розвиток будь-якої науки є дзеркальним відображенням розвитку всього суспільства. Саме тому всім нам як громадянам України насамперед конче необхідно відповісти на запитання: яке суспільство ми будуємо, які об'єкти дослідження економічної географії долучаються до вже існуючих? Чи готова вона до їх вивчення?

Головним мірилом будь-якої продукції (і географічної також) за умов ринкової економіки повинна бути конкретна користь, яку можна виміряти сумою прибутку. Ця теза не є відмовою від дійсно корисних фундаментальних досягнень, що зроблено економіко-географами в питаннях вивчення господарських комплексів, різних структур та економічних районів. Це лише констатація дуже малої п р а к т и ч н о ї спрямованості результатів географічних досліджень з метою використання їх приватним власником.

Настав час дійсно розібратись з тими об'єктами, які ми вивчали за часів суспільної власності на засоби виробництва і які закономірності ми відкривали. Чи залишаться актуальними колишні об'єкти зараз? Чи зміняться закономірності та внутрішній механізм розвитку територіальної організації суспільства? Авжеж, зміняться. Але, на жаль, поки що без активної участі географів в їх дослідженні, оскільки протягом існування СРСР радянська економічна географія весь час віддалялась від кращих традицій західної теорії розміщення.

Враховуючи тенденції ринкових перетворень, хід яких від географів не залежить, треба все ж констатувати, що побоювання про загибель географії дещо перебільшені. Сьогодні у економгеографів колишнього СРСР є великий шанс після майже піввікового штучного роз'єднання приєднати до фундаментального напрямку прикладний у вигляді **«Регіональної економіки»**. Треба лише скористатися цим шансом. Проте розвиток цієї гілки економічної географії, судячи з підручників [3], не має нічого спільного з ринковою економікою. Саме тому треба терміново переглянути плани підготовки як географів в університетах, так і економістів в економічних вузах у бік збільшення обсягу практикуму з регіональної економіки. Економічна географія у вигляді **«Розміщення продуктивних сил»**, що читається в економічних вузах, лише дискредитує географів, які викладають цю дисципліну. РПС викладається на 1-му курсі і сприймається як щось обов'язкове, але не дуже потрібне. Студентам-економістам має читатись «Регіональна економіка» або **«Загальна теорія розміщення»**, причому щонайменше на 3-му курсі. Читати її необхідно географам з університетською освітою, оскільки, незважаючи на економічну спрямованість курсу, зміст його географічний. І збагнути цей зміст без спеціальної географічної підготовки неможливо. Саме при викладанні цього курсу географи мають довести, що їхня мова «професійна, конкретна і доступна лише фахівцям» [10]. Викладання регіональної економіки в економічних вузах повинне передбачати вивчення студентами кола питань, які дійсно актуальні і можуть знадобитись їм в умовах практичної роботи не в державній, а в справжній ринковій економіці. Зміст цього курсу має об'єднати всі теоретичні і практичні розробки економіко-географів, економістів, які мають прикладний територіальний «наголос». Головне, чого не повинно бути в цьому курсі, так це повторення шкільної географії, але на більш «високому» рівні, тобто з переліком більшої кількості об'єктів, впровадженням більшої кількості термінів,

описуванням більших за площею територій. Не повинно також бути «закономірностей розміщення». Пропонується такий зміст курсу:

Розділ 1. Місце регіональної економіки в системі наук.

- 1.1. Необхідність вивчення регіональної економіки в умовах ринкових відносин.
- 1.2. Співвідношення економічної географії та регіональної економіки.
- 1.3. Загальна теорія розміщення.

Розділ 2. Сучасні уявлення про освоєння географічної оболонки людиною.

- 2.1. Головні чинники та механізм опанування людством поверхні планети.
- 2.2. Територіальна складова процесу суспільно-економічного розвитку.
- 2.3. Уявлення про територіальну структуру.
 - 2.3.1. Аналіз механізму формування територіальної структури.
 - 2.3.2. Моделі територіальної структури.

Розділ 3. Головні положення теорії розміщення.

- 3.1. Розвиток «просторового» напрямку у працях філософів, географів, економістів.
- 3.2. Природне середовище як місце проживання людини і об'єкт перетворення.
- 3.3. Соціум, етногенез та територіальні форми проживання людини.
- 3.4. Територіальний прояв господарської діяльності людини.
 - 3.4.1. Промисловість: моделі розміщення та форми територіальної організації.
 - 3.4.2. Місце людини в харчових ланцюгах екосистем - сільське господарство: моделі розміщення та форми територіальної організації. Агроекосистеми.
 - 3.4.3. Лінії руху - транспорт та кордони.
 - 3.4.3. Бар'єрність та контактність кордонів.
- 3.5. Головні тенденції в теорії розміщення у зв'язку з загостренням глобальних проблем.

Розділ 4. Регіональна економіка як прикладний напрям загальної теорії розміщення.

- 4.1. Методологія і термінологічний апарат регіональної економіки.
 - 4.1.1. Поняття про регіон і його територіальну структуру.
 - 4.1.2. Територіальний поділ праці та проблема об'єктивного існування економічних районів.
 - 4.1.3. Зміст категорій «земельна рента», «комплексність», «оптимальність», «ієрархічність», «ціна місцеположення».
 - 4.1.4. Методи регіонального аналізу.
- 4.2. Інфраструктура як регулятор галузевих і територіальних пропорцій.
- 4.3. Трансформація факторів розміщення виробництва в умовах сировинної кризи.
- 4.4. Критерії оптимальності територіальної структури регіону.
- 4.5. Аналіз процесу формування регіональних ринків.
 - 4.5.1. «Вартість» економіко-географічного положення.
 - 4.5.2. «Місце виробництва» та «місце споживання» - тенденція до територіального роз'єднання.
- 4.6. Екологічний зміст сучасної регіональної політики.

Розділ 5. Дія законів теорії розміщення в умовах економіки України.

- 5.1. Геополітичне положення України і його вплив на державну регіональну політику.
- 5.2. Етнодемографічні особливості території та ринок робочої сили.
- 5.3. Залежність регіонального розвитку від природноресурсного потенціалу.
- 5.4. Сучасна територіальна структура та тенденції її зміни під впливом різних видів діяльності людини.
 - 5.4.1. Галузі сировинної орієнтації.
 - 5.4.2. Галузі трудової орієнтації.
 - 5.4.3. Галузі споживацької орієнтації.

5.4.4. Галузі середовищної орієнтації.

5.4.5. Головні елементи та типи територіальної структури.

5.5. Агломераційний ефект та його прояв у розміщенні елементів господарства України.

5.6. Дія теорії центральних місць в умовах України.

5.7. Кількісна оцінка місцеположення і врахування її при розробці митної та податкової політики.

5.8. Оцінка сучасного адміністративного-територіального устрою України з позицій концепції «стійкого розвитку».

5.9. Сучасні концепції економічного районування України.

Розділ 6. Практикум з теорії розміщення.

6.1. Вивчення територіальної структури.

6.1.1. Розрахунок мінімальних витрат на реалізацію продукції згідно з теорією центральних місць.

6.1.2. Розрахунок оптимальності територіальної структури.

6.1.3. Аналіз бар'єрності та контактності кордонів.

6.1.4. Залежність прибутковості малого бізнесу від транспортно-географічного положення.

6.2. Вивчення ринкового потенціалу та забезпечення робочою силою.

6.2.1. Демографічний потенціал та його вплив на споживацький попит.

6.2.2. Вивчення купівельної спроможності та споживацького попиту.

6.2.3. Розрахунок потреби в трудових ресурсах.

6.3. Вивчення промисловості.

6.3.1. Конфігурація сировинних зон промислових підприємств.

6.3.2. Оптимізаційні моделі.

6.3.3. «Штандорт» промисловості Вебера.

6.4. Вивчення сільського господарства.

6.4.1. Вплив земельної ренти на прибутковість сільського господарства.

6.4.2. Вплив спеціалізації сільського господарства на формування територіальної структури.

6.4.3. «Ізольована держава» Тюнена як прояв дії споживацького фактора на розміщення сільського господарства.

6.5. Вивчення інфраструктури.

6.5.1. Аналіз розміщення елементів ринкової інфраструктури.

6.5.2. Визначення оптимального розміщення торговельного центру на шляхах сполучення.

6.5.3. Визначення прибутковості територіальних сполучень елементів інфраструктури.

Стосовно всієї географії ми вбачаємо два сучасні напрями її розвитку - комерційний та фундаментальний (при забезпеченні того й іншого відповідною навчальною базою). Комерційний напрям передбачає як вивчення географами територіального аспекту ринкових перетворень, так і активну участь у них фахівців з теорії розміщення. Тобто, економіко-географам із спеціальною підготовкою треба йти в комерційні структури, або, працюючи у вузах, вибирати такі аспекти дослідження, які б переконали представників приватного сектора в тому, що географічна продукція не лише те, «чим займаються географи», а й товар.

Треба підкреслити, що головним надбанням цих фахівців має бути територіальний світогляд, якого немає у представників будь-яких інших наук, і, перш за все, у економістів. Втілення цього світогляду в життя найплідніше проводити шляхом соціологічних, маркетингових, експедиційних, тобто великомасштабних досліджень окремих підприємств, фірм, банків тощо. Теоретичний фундамент для таких досліджень

вже є в працях А. П. Голікова, О. Г. Топчієва, О. І. Шаблія, І. Г. Черваньова, В. О. Бокова, їх треба лише пристосувати до вітчизняної ринкової економіки, яка поступово набирає оберти. Іншими словами, комерційний розвиток географії повинен допомогти їй вести боротьбу за ринок збуту своєї продукції.

При цьому комерційний (прикладний?) розвиток може мати втілення не лише в дослідженнях для комерційних структур. Так, кількісний аспект категорії економіко-географічного положення може бути використано в роботі податкових інспекцій.

Ще державі можна запропонувати результати досліджень сучасного адміністративно-територіального устрою України, що більше належать до фундаментальних [2]. Сьогодні важко уявити в Україні, подібно до Сполучених Штатів Америки та Японії, наявність великих приватних фірм, які б були зацікавлені в розвитку фундаментальних досліджень, особливо географічних.

Зрозуміло одне: поки не скінчиться боротьба державних структур з приватними за право монополювати економіку, географам треба чекати. Але чекати, активно працюючи в першому напрямку. Щоб було що запропонувати споживачеві в разі перемоги ринкових реформ. Але дуже сумнівно, що в разі перемоги централізованої державної економіки, її владні структури знову зацікавляться старими науковими надбаннями географів.

Здається, єдине, завдяки чому держава сьогодні підтримує фундаментальний напрям на «перископній глибині» за рахунок своїх коштів — це освіта. І то, лише тому, щоб мати імідж цивілізованої держави. Дуже цікавим полем для розгортання фундаментального напрямку вкупі з освітянським може стати країнознавство. Але ж, знову таки, результати цих досліджень неодмінно треба перекладати в комерційну площину. Наприклад, шляхом підготовки менеджерів з зовнішньоекономічних зв'язків, що повторить традиції старої комерційної географії [5]. Традиційні ж фундаментальні напрями розвитку географії найкраще викладено в статтях Л. Г. Руденка, М. М. Паламарчука, О. Г. Топчієва, І. Г. Черваньова в УГЖ за 1994—95 рр. Лишається відповісти на одне питання: за який кошт ці напрями будуть розвиватись?

При оцінці майбутнього розвитку фундаментального напрямку автор виходить із американської моделі: провідні фахівці працюють в університетах, підтримуючи їхній імідж і час від часу виступають експертами у вирішенні певних прикладних задач на комерційній основі.

На розробці головного, на наш погляд, фундаментального напрямку — екологічного варто зупинитись окремо. Сьогодні багато наук беруться до вирішення цієї проблеми, причому не лише в бідних країнах. Проте проблема не тільки не вирішена, а й загострюється, незважаючи на сумлінну працю географів, біологів, хіміків та інших фахівців. Зараз не варто доводити пріоритетне право географів на вирішення екологічної проблеми. Нас мало хто послухає, бо представники більшості наук ще років 20 тому зрозуміли, що незабруднене навколишнє середовище — ідефікс. Тобто, за це можна боротися все життя, а результат буде десь попереду, або взагалі його не буде. Саме тому Інститутів географії НАНУ треба довести на державному рівні, що екологічну проблему повинні вирішувати спеціалісти. Принаймні, керувати екологічно спрямованими роботами з залученням представників інших наук повинні географи. Чому? А тому, що будь-яка проблема без прив'язки до території зависає у повітрі, її просто нема. А територія з її «начинкою» — це вже об'єкт вивчення географів. Але ми — географи — завинили перед іншими науками у вивченні територіального аспекту екологічної проблеми.

На наш погляд, однією з головних причин невирішеності екологічної проблеми є невстановленість меж територіальних об'єктів, які б мали властивості природи та суспільства одночасно, внутрішню структурну організацію і свої закони розвитку. Тобто, нема первинної територіальної одиниці ноосфери, яку б можна було досліджувати, втручатись у її розвиток, забороняти будівництво нових підприємств, заповідувати. У

більшості наукових праць природа та суспільство протиставляються з посиланням на різні закони їхнього розвитку. Це протиріччя частково знімається в працях Швебса, Моїсєєва, Казначеева, Гумільова, тобто тих представників фундаментальних наук, які зрозуміли, що борючись за «чистоту мундира» географії, математики, геології і не враховуючи «геологічної сили людини», екологічну проблему не вирішити. Як поєднати в межах однієї території кордони ландшафтів та кордони адміністративної області (чи району), якими, на відміну від ландшафтних, можна керувати. Тобто, як вирішити екологічну проблему конструктивно? Може, за допомогою поляризованого ландшафту Родомана, або за допомогою природно-господарських територіальних систем Швебса [11]? На жаль, на ці запитання нема відповіді. І не буде доти, доки «конструктивізм» географії не буде втілюватись у життя в адміністративно-територіальному устрої.

Щодо місця географії в системі наук. Доречно пригадати вислів В. І. Вернадського про те, що ми (науковці) спеціалізуємось не за науками, а за проблемами. На сучасному етапі розвитку суспільства всі науки можна об'єднати у два взаємопов'язані супернапрями, що містять в собі дві групи проблем — екологічних та суспільно-економічних. Всі «вузькі» науки, що розвивались до кінця ХХ ст. самостійно, гуртуються зараз або навкруг екологічної проблеми, або навколо вирішення окремих господарських проблем, які певним чином, але обов'язково відбиваються в просторі. Тобто, другий супернапрямок, пов'язаний з вивченням закономірностей розподілу результатів людської діяльності на поверхні планети Земля, краще назвати просторовим.

На межі третього тисячоліття людство стикається саме з екологічною проблемою, яка витісняє всі інші. Всі ж «складові» проблеми, такі, як енергетична, продовольча, демографічна, сировинна та інші дуже добре «укладаються» як в екологічний напрям, так і в просторовий. Але, якщо людство завдяки працям Вернадського, Одума та інших видатних вчених вже підійшло до усвідомлення глобальної екологічної проблеми [6], то загальної теорії розміщення ще не існує. Є лише окремі доробки, викладені в працях економіко-географів та спеціалістів з регіональної економіки, які треба поєднати.

Ми стаємо свідками поступової експансії прикладних, практично спрямованих наук на природничі, тобто тих, які вивчають природу не лише для «природокористування», а й для встановлення її законів. На жаль, це загальносвітова тенденція і її змінити дуже важко. Але місце для інтегративної науки, яка б поєднала два означені напрями, поки що вільне.

І, здається, це місце повинна зайняти географія. Боротьба за це місце повинна стати для географії як новою «білою плямою», так і боротьбою за «місце під Сонцем».

1. Алаев Э. Б. Экономико-географическая терминология.— М.: Мысль, 1977— С. 117.
2. Голюков А. П., Сонько С. П. Адміністративно-територіальний поділ області в зв'язку з розв'язанням екологічних проблем сільського господарства // Доповіді VI з'їзду Географічного товариства УРСР.— К.: Вища школа, 1990.— С. 235—236.
3. Некрасов Н. Н. Региональная экономика. Теория, проблемы, методы.— М.: Экономика, 1978.
4. Паламарчук М. М. Соціально-економічна географія як наука та її значення для сучасної України // Український географічний журнал. № 4, 1995.— С. 7—12.
5. Плисецкий Е. Л. Что вы знаете о коммерческой географии. // География в школе. № 6, 1995.— С. 47—54.
6. Программа действий, повестка дня на 21 век и другие документы конференции в Рио-де-Жанейро в популярном изложении. — Публикация центра «За наше общее будущее».— Женева, 1993.
7. Руденко Л. Г. Напрями географічних досліджень в Україні в сучасних умовах // Український географічний журнал. № 1—2, 1995.— С. 7—12.
8. Семевский Б. Н. Теоретическая экономгеография.— Л.: Наука, 1981.
9. Хагетт П. Пространственный анализ в экономической географии. — М.: Прогресс, 1968.— С. 17—18.
10. Черваньов І. Г. Стімками сходинами донизу? (Роздуми про стан та перспективи сучасної географії) // Український географічний журнал. № 3, 1995.— С. 47—52.
11. Швебс Г. И. Природно-хозяйственные территориальные системы как единая основа картографирования природопользования и охраны природы // Картография и научно-технический прогресс.— Л.: 1988.— С. 24—25.

